

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ: 1985 ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Σταύρος Δ. Μαυρουδέας
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ι. Η δομική κρίση του 1973-1975 και ο ελληνικός καπιταλισμός

Η κρίση του 1973-1975 είναι η τρίτη μεγάλη παγκόσμια κρίση του καπιταλιστικού συστήματος (μετά από αυτές του 1873 και του 1929). Αγκάλιασε το σύνολο των καπιταλιστικών οικονομιών και έχει μέχρι σήμερα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα. Ιδιαίτερα, έθεσε τέλος –όπως και η ανάλογή της του 19ου αιώνα– σε μία 25ετία ισχυρής και σχετικά απρόσκοπτης καπιταλιστικής συσσώρευσης, που δικαίως έχει χαρακτηριστεί ως η δεύτερη «χρυσή εποχή» του συστήματος. Πιο συγκεκριμένα, με την έλευσή της τερματίστηκε η μακρά μεταπολεμική περίοδος ομαλής αναπαραγωγής του συστήματος, υψηλών ρυθμών συσσώρευσης του κεφαλαίου και υψηλών ποσοστών κερδοφορίας. Μάλιστα, ακόμη και μετά το πέρας της κρίσης αυτής καθ' εαυτής, έβαλε το σύστημα σε μία μακρά περίοδο «ισχνών αγελάδων», από την οποία –παρά τις μερικές ανακάμψεις– δεν έχει μπορέσει μέχρι σήμερα να βγει. Γι' αυτό άλλωστε δίκαια έχει χαρακτηριστεί ως μία δομική κρίση του συστήματος. Δηλαδή ότι δεν είναι μία απλή ύφεση και/ή κρίση από αυτές που αποτελούν τμήμα των μεσοπρόθεσμων κυκλικών διακυμάνσεων του καπιταλιστικού συστήματος. Αλλά, αντιθέτως, ανήκει στην κατηγορία των κρίσεων που σηματοδοτούν το τέλος εποχής για τη συγκεκριμένη αρχιτεκτονική με την οποία λειτούργησε το σύστημα για μία ολόκληρη περίοδο (ή στάδιο). Για το ξεπέρασμα των δομικών κρίσεων απαιτείται η *αναδιάρθρωση του συστήματος*, δηλαδή μια ριζική αλλαγή της αρχιτεκτονικής του. Η αλλαγή αυτή δεν είναι

προφανής (δηλαδή δεν γίνεται ακολουθώντας κάποια έτοιμη λύση), αλλά ευριστική (δηλαδή προχωρά με τη μέθοδο της δοκιμής και του σφάλματος). Επιπλέον, η έκβασή της δεν καθορίζεται μόνο από τα σχέδια και τις εσωτερικές ισορροπίες του κεφαλαίου (δηλαδή το συνδυασμό γενικών κοινών συμφερόντων αλλά και αντιπαραθέσεων μεταξύ μερίδων του κεφαλαίου). Εξαρτάται, επίσης, κρίσιμα από τη στάση του κόσμου της εργασίας. Εξαρτάται δηλαδή, επίσης, από το εάν ο τελευταίος θα υποστεί παθητικά και/ή θα συναινέσει, εκών άκων, στις κατευθύνσεις και τους πειραματισμούς του κεφαλαίου ή θα τους αμφισβητήσει είτε ως επιμέρους επιλογές είτε συνολικά ως κοινωνικοοικονομικό σύστημα. Γι' αυτό μετά από δομικές κρίσεις ανοίγει μία μακρόχρονη και ταραγμένη περίοδος δοκιμής διαφόρων πολιτικών καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.

Υπάρχει μία μακρά συζήτηση για το χαρακτήρα της κρίσης του 1973-1975. Μέσα από τη συζήτηση αυτήν έχει τεκμηριωθεί ικανοποιητικά ότι επρόκειτο για μία κρίση υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου που προέκυψε από την *πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους λόγω ανόδου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου* (ΟΣΚ).¹ Χαρακτηριστικές είναι οι σχετικές εργασίες των Shaikh & Tonak (1994) και Duménil & Lévy (1993). Συνοπτικά, η θεωρία αυτή υποστηρίζει ότι στο καπιταλιστικό σύστημα υπάρχει μία εγγενής τάση αύξησης της αξίας των μέσων παραγωγής (σταθερό κεφάλαιο) και συγκράτησης ή και μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης (μεταβλητό κεφάλαιο). Συνεπώς, ο λόγος της πρώτης προς τη δεύτερη (δηλαδή η ΟΣΚ) τείνει να μειώνεται. Η τάση αυτή προκύπτει από την κατά Marx κυρίαρχη καπιταλιστική μορφή τεχνολογικής αλλαγής, που είναι έντασης κεφαλαίου και εξοικονόμησης εργασίας. Η μορφή αυτή τεχνολογικής αλλαγής προκύπτει από τον ενδοκαπιταλιστικό ανταγωνισμό και την αποκόμιση προσθέτων κερδών από τα καινοτομούμενα ατομικά κεφάλαια. Στο βαθμό που η ΟΣΚ αυξάνεται, τότε μειώνεται το ποσοστό κέρδους, καθώς αυτά τα δύο μεγέθη κινούνται αντίθετα. Εάν το ποσοστό κέρδους αρχίσει να μειώνεται, τότε –συνήθως με μία χρονική υστέρηση– ακολουθεί και η μάζα των κερδών, με αποτέλεσμα το μπλοκάρισμα της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου (καθώς οι νέες επενδύσεις έχουν φθίνουσα κερδοφορία). Η ενίσχυση και επιτάχυνση της διαδικασίας αυτής οδηγεί, από ένα σημείο και μετά, σε οικονομική κρίση και αποεπένδυση, δηλαδή μπλοκάρισμα της ομαλής αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος. Η κρίση αυτή χαρακτηρίζεται και *κρίση υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου*, καθώς το τελευταίο ξεπερνά τα κανονικά όρια μεγέθυσής του και ανακαλείται απότομα στην πραγματικότητα. Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρ-

1. Μία διεξοδικότερη παρουσίαση αυτής της θεωρίας κρίσης, που παρουσιάζει επίσης την πρωτοπόρα συνεισφορά του H. Grossman, δίνεται στο Μαυρουδέας 2008β.

δους συνυπάρχει και βρίσκεται σε διαρκή διαπάλη με μία σειρά *αντίρροπες τάσεις*, όπως οικονομίες στη χρήση σταθερού κεφαλαίου, ανάδυση νέων σφαιρών παραγωγής όπου η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου είναι χαμηλότερη (π.χ. λιγότερο αναπτυγμένες χώρες ή νέοι κλάδοι), εντατικοποίηση της παραγωγής, επιτάχυνση της περιστροφής του κεφαλαίου, εισαγωγές φθηνών εισροών και συμπίεση των μισθών κάτω από την αξία της εργασιακής δύναμης. Η έξοδος από την κρίση εξαρτάται κρίσιμα από την κινητοποίηση αυτών των αντίρροπων τάσεων. Ταυτόχρονα όμως συνεπάγεται και τη *δραστική απαξίωση του υπερσυσσωρευμένου κεφαλαίου* (δηλαδή την καταστροφή του). Συνεπώς, η έξοδος από την κρίση είναι πάντα μία *διαδικασία καταστροφής και ανοικοδόμησης*.

Ο ελληνικός καπιταλισμός ακολούθησε τις διεθνείς τάσεις του συστήματος, αλλά παρουσίασε ταυτόχρονα μία σειρά ιδιομορφίες και ετεροχρονισμούς. Για τον ελληνικό καπιταλισμό η κρίση του 1973-1975 είχε διπλή επίπτωση.

Αφενός, τερμάτισε τη μεταπολεμική «χρυσή εποχή» του ελληνικού καπιταλισμού, που είχε ξεκινήσει από το 1960. Αυτή η «χρυσή εποχή» ήταν τμήμα του γενικότερου αντίστοιχου κύματος του καπιταλιστικού συστήματος. Ταυτόχρονα όμως σημαδεύτηκε από τις σημαντικές ιδιαιτερότητες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Πιο συγκεκριμένα, στη χρονική περίοδο 1960-1973 επιτελέστηκαν κρίσιμοι διαρθρωτικοί μετασχηματισμοί της ελληνικής οικονομίας και ταυτόχρονα αναβαθμίστηκε η θέση της στην παγκόσμια οικονομία. Συνακόλουθα, οι ρυθμοί ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού βρίσκονταν στην κορυφή αυτών των χωρών του ΟΟΣΑ. Οι κλαδικές αναδιαρθρώσεις ενίσχυσαν τη βαρύτητα του δευτερογενούς τομέα, και ιδιαίτερα της μεταποίησης, καθώς αποτέλεσε τον ηγετικό τομέα από πλευράς μεγέθυνσης (Βαϊτσος & Γιαννίτσης 1987: 15-43). Η βιομηχανική ανάπτυξη είχε εξωστρεφή χαρακτήρα, που όμως συνδυάστηκε με έντονο προστατευτισμό στους κομβικούς τομείς. Ταυτόχρονα όμως διευρύνθηκε σημαντικά και η εσωτερική αγορά, τόσο λόγω της αύξησης του εισοδήματος όσο και λόγω της αυξημένης αστυφιλίας. Οι επιδόσεις αυτές προσέκλυσαν σημαντικές μάζες ξένων κεφαλαίων (που συχνά ήταν ελληνικής ιδιοκτησίας, αλλά επιδίωκαν να εκμεταλλευτούν τους ευνοϊκούς νόμους). Τα κεφάλαια αυτά όμως (κυρίως αμερικανικά, γαλλικά, ελβετικά, αγγλικά και γερμανικά) –αντίθετα με τους ισχυρισμούς των θεωριών της εξάρτησης– δεν λειτούργησαν αποικιοκρατικά, αλλά, αντίθετα, συνέβαλαν στην εγχώρια καπιταλιστική συσσώρευση και ανάπτυξη. Οι βασικοί κλάδοι της φάσης αυτής ήταν: ναυτιλία, κατασκευές, κλωστοϋφαντουργία, τσιμεντοβιομηχανία, βιομηχανία πετρελαϊκών παραγώγων, μη σιδηρούχων μετάλλων, δέρματος-υποδήματος. Υπήρχε μία σχετική υστέρηση –συγκριτικά με τις δυτικές χώρες– σε κλάδους όπως οι μηχανοκατασκευές και τα ηλεκτρικά προϊόντα. Το ξέσπασμα της κρίσης του 1973-1974 οδήγησε σε δραστική μείωση όλων των κρίσιμων δεικτών του συστήματος και, επιπλέον, προ-

κάλεσε σημαντικές εσωτερικές ανακατατάξεις. Σχετικά με το χαρακτήρα της κρίσης και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, σχετικές μελέτες συντείνουν στο χαρακτηρισμό της ως κρίσης υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου, που προέκυψε από την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους λόγω ανόδου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (Μανιάτης κ.ά. 1999).

Αφετέρου όμως, η οικονομική κρίση του 1973-1975 είχε μία δεύτερη επίπτωση για τον ελληνικό καπιταλισμό. Η προηγούμενη «χρυσή εποχή» συνέπεσε —όχι τυχαία— με την αυταρχική κυριαρχία των αστικών δυνάμεων και την ουσιαστική παρανομία της Αριστεράς και του εργατικού κινήματος. Το γεγονός αυτό βοήθησε, όσον αφορά τόσο στις εργασιακές διεκδικήσεις όσο και στη διανομή του εισοδήματος, την κερδοφορία του κεφαλαίου. Αντιθέτως, η κρίση του 1973-1975 συμβάδισε με την πτώση της δικτατορίας και την ενεργητικότερη παρουσία και δράση της Αριστεράς και του εργατικού κινήματος στο πολιτικό και οικονομικό προσκήνιο. Και, φυσικά, το γεγονός αυτό δεν υποβοηθήσε την ούτως ή άλλως φθίνουσα καπιταλιστική κερδοφορία. Οι εργατικοί και λαϊκοί αγώνες επέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο μία ουσιαστική αναδιανομή εισοδήματος προς όφελος της εργασίας, καθώς και μία αντίστοιχη βελτίωση των εργασιακών σχέσεων (και συνεπώς μείωση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασίας).

Για όλους αυτούς τους λόγους, μέχρι περίπου τη δεκαετία του 1990 οι ελληνικές εξελίξεις ακολουθούσαν με σημαντική χρονική υστέρηση τις γενικότερες τάσεις στο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Αυτό είχε να κάνει σε μεγάλο βαθμό με το ενδιάμεσο επίπεδο ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού αλλά, και πάνω απ' όλα, με την ταραγμένη μεταπολεμική ιστορική διαδρομή του (ιδιαίτερα μάλιστα με τον εμφύλιο πόλεμο και το φόβο της κοινωνικής ανατροπής). Η πτώση της δικτατορίας ενίσχυσε αυτή τη χρονική υστέρηση, καθώς τη στιγμή που οι περισσότερο ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έμπαιναν στη δίνη της κρίσης και στρέφονταν σε συντηρητικές πολιτικές ο ελληνικός καπιταλισμός έβγαινε από τη δικτατορία και αντιμετώπιζε μία έκρηξη των εργατικών και λαϊκών αγώνων. Κατά συνέπεια, αντίθετα με τις διεθνείς τάσεις, στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα φιλολαϊκές κενόνσιανές πολιτικές τη στιγμή ακριβώς που αλλού εγκαταλείπονταν. Γι' αυτό άλλωστε ο ελληνικός καπιταλισμός υιοθέτησε καθυστερημένα τις νεοσυντηρητικές πολιτικές. Η έναρξη των συστημικών πολιτικών καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης ξεκινά ουσιαστικά το 1985, με την αλλαγή οικονομικής πολιτικής της τότε κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.

Η εργασία αυτή εξετάζει τις ελληνικές πολιτικές καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, έτσι όπως εξελίχθηκαν από το 1985 μέχρι σήμερα, σε συσχέτιση με τις διεθνείς τάσεις του συστήματος. Η επόμενη ενότητα εξετάζει τις διεθνείς τάσεις του καπιταλιστικού συστήματος και τα κύματα οικονομικών πολιτικών καπιτα-

λιστικής αναδιάρθρωσης που εμφανίστηκαν μετά το ξέσπασμα της κρίσης του 1973-1975. Η τρίτη ενότητα εστιάζει στο διαφαινόμενο τέλος του πρόσφατου ρεύματος καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης που υπαγόρευσαν οι νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές και την ενδεχόμενη κυοφορία ενός νέου σοσιαλφιλελεύθερου κύματος καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης (που σε μεγάλο βαθμό καθορίζεται από τις εξελίξεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης). Αποδίδεται ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα αυτό ακριβώς γιατί, τόσο από υποστηρικτές όσο και από αντιπάλους του νεοφιλελευθερισμού, αποδίδεται στον τελευταίο μία εντελώς μυθοπλαστική εικόνα. Η τέταρτη ενότητα αναλύει τις ελληνικές πολιτικές καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης και επικεντρώνει ιδιαίτερα στις ιδιαιτερότητες και τους ετεροχρονισμούς τους σε σχέση με τις διεθνείς τάσεις. Η τελευταία ενότητα, ως είθισται, συγκεφαλαιώνει.

II. Καπιταλιστικές αναδιρθρώσεις και οικονομικές πολιτικές

Μετά το ξέσπασμα της κρίσης του 1973-1975 το καπιταλιστικό σύστημα μπήκε διεθνώς σε μία εργώδη προσπάθεια ξεπεράσματός της. Για το σκοπό αυτόν πειραματίστηκε με μία σειρά οικονομικές πολιτικές που αποσκοπούσαν στην αναδιάρθρωση του συστήματος, δηλαδή στη μικρότερη ή μεγαλύτερη αλλαγή της αρχιτεκτονικής του. Αντικειμενικός στόχος αυτών των πολιτικών καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης ήταν και είναι:

α) Η αναστολή της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, δηλαδή η κινητοποίηση όλων εκείνων των δυνάμεων που αντεπιδρούν στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Ιδιαίτερα κρίσιμοι παράγοντες όσον αφορά στο ζήτημα αυτό είναι η αύξηση της εκμετάλλευσης της εργασίας (δηλαδή η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας) και η ανάπτυξη των διεθνών οικονομικών σχέσεων.

β) Η ελεγχόμενη απαξίωση υπερσυσσωρευμένων κεφαλαίων έτσι ώστε το σύστημα να ξεφορτωθεί μη επαρκώς κερδοφόρα ατομικά κεφάλαια και να ξαναρχίσει τη λειτουργία του από πιο μικρή αλλά ταυτόχρονα εξυγιανθείσα και δυναμικότερη βάση.

Οι δύο αυτοί στόχοι είναι αλληλένδετοι, καθώς θα επιβιώσουν τα ατομικά εκείνα κεφάλαια που θα μπορέσουν να αναστείλουν αποτελεσματικότερα την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Όμως, όπως άλλωστε αποδείχθηκε στην πορεία, οι διαδικασίες αυτές δεν μπορεί να αφεθούν μόνο στην αυθόρμητη, στοιχειακή δράση των ατομικών κεφαλαίων. Όταν και εάν αυτή φέρει αποτελέσματα, θα είναι μάλλον πάρα πολύ αργά και ταυτόχρονα το σύστημα θα δια-

κινδυνεύσει εξαιρετικά. Γι' αυτό είναι αναγκαίος ο επιτελικός ρόλος του κράτους ως *συλλογικού κεφαλαιοκράτη* (δηλαδή ως εκφραστή των συνολικών συμφερόντων του συστήματος).

Οι πρώτες προσπάθειες επίλυσης της κρίσης έγιναν με βάση τη μέχρι τότε κυρίαρχη ορθοδοξία, δηλαδή με *δεξιές κεϋνσιανές πολιτικές* – κάτι που πολλοί τείνουν να ξεχνούν ότι υπάρχει. Ως γνωστόν, μπορεί το αμερικανικό New Deal και πολύ περισσότερο οι μεταπολεμικές πολιτικές να είχαν ως κύριο στόχο την ενσωμάτωση του εργατικού κινήματος και επομένως έναν έντονα φιλολαϊκό χαρακτήρα, όμως δεν πρέπει να αγνοεί κανείς ότι η πολιτική Schacht στη χιτλερική Γερμανία και οι ανάλογες κορπορατιστικές πολιτικές του φασισμού ήταν ουσιαστικά κεϋνσιανού τύπου. Άλλωστε η ενίσχυση της ενεργούς ζήτησης μέσω του κρατικού παρεμβατισμού –η βασική συνταγή των κεϋνσιανών πολιτικών– δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι γίνεται μόνο με ενίσχυση του λαϊκού εισοδήματος. Κάλιστα μπορεί να επιτευχθεί με ενίσχυση του εισοδήματος άλλων κοινωνικών ομάδων και τάξεων, καθώς και με βιομηχανικές πολιτικές στήριξης των επιχειρήσεων και ταυτόχρονη συμπίεση του εργατικού εισοδήματος για να αυξηθούν τα περιθώρια κερδοφορίας. Πράγματι, αυτές οι δεξιές κεϋνσιανές πολιτικές βασίστηκαν στις θεωρίες ότι οι μισθοί δημιουργούν τον πληθωρισμό και στόχευσαν στην περιστολή του εργασιακού κόστους, ενώ ταυτόχρονα, στα πλαίσια της ενεργούς κρατικής παρέμβασης, επιδοτήθηκαν ιδιωτικά κεφάλαια, αναλήφθηκε η λειτουργία άλλων που ήταν «προβληματικά» (φυσικά αποζημιώνοντας τους ιδιοκτήτες τους), υπήρξε πιστωτική και νομισματική επέκταση («φθινό χρήμα») και έγινε απόπειρα να προστατευτούν τα εγχώρια κεφάλαια από τον ξένο ανταγωνισμό με υποτιμήσεις. Όμως, παρά την κρατική στήριξη, η συνολική κερδοφορία του συστήματος δεν μπόρεσε να ανακάμψει, οι δε κρατικές δαπάνες μετατρέπονταν σε μη παραγωγικά και συσσωρευόμενα ελλείμματα ακριβώς επειδή δεν υπήρξε μία οργανωμένη ανάταξη της διαδικασίας υπεξαίρεσης υπεραξίας καθώς και μια συστηματική και οργανωμένη απαξίωση των υπερσυσσωρευμένων κεφαλαίων. Κατά συνέπεια, δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά η κρίση υπερσυσσώρευσης. Αυτό οδήγησε στην κατάρρευση της κεϋνσιανής ορθοδοξίας και στη διαδοχή της από το μονεταρισμό –τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές πρώτης γενεάς– που μέχρι τότε οι εκπρόσωποί του θεωρούνταν «εκκεντρικοί».

Ο *μονεταρισμός* αποτέλεσε την πρώτη και πιο πρωτόγονη απόπειρα ριζικής απάντησης, εφόσον πλέον γινόταν κατανοητό ότι η κρίση δεν ήταν ένα περιστασιακό φαινόμενο λόγω κάποιων σφαλμάτων πολιτικής ή συγκυριακών καταστάσεων (π.χ. της πετρελαϊκής κρίσης), αλλά άγγιζε δομικά χαρακτηριστικά του συστήματος. Οι κεϋνσιανοί στόχοι της πλήρους απασχόλησης –που διασφαλίζει την ενεργό ζήτηση– και των γρήγορων ρυθμών ανάπτυξης αντικαταστάθηκαν α-

πό την προτεραιοποίηση του προβλήματος του πληθωρισμού και της σταθεροποίησης. Ο κρατικός παρεμβατισμός θεωρήθηκε βασικός υπαίτιος για τις άνευ αποτελέσματος πλην όμως πληθωριστικές αναθερμάνσεις της οικονομίας την προηγούμενη περίοδο, καθώς και για τη μη επιβολή των περιορισμών της κρίσης τόσο στα λιγότερο αποδοτικά κεφάλαια όσο και στην εργασία. Γι' αυτό το κράτος θα έπρεπε να περιορίσει τον οικονομικό ρόλο του μόνο στην εγγύηση της νομισματικής κυκλοφορίας, δηλαδή να ασκεί μία αυστηρή νομισματική πολιτική που να εγγυάται την αντιστοιχία νομισματικής κυκλοφορίας και παραγωγικής δραστηριότητας και να αποσυρθεί από άλλες δραστηριότητες, καθώς θεωρήθηκε ανίκανο. Πίσω από όλα αυτά τα ιδεολογήματα η ουσία ήταν ότι στη λειτουργία του δημόσιου τομέα και στη σχέση δημόσιου-ιδιωτικού συμπυκνώνονταν κρίσιμες πλευρές της συγκεκριμένης μορφής της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας της προηγούμενης περιόδου, οι οποίες, ενώ παλαιότερα ήταν εξαιρετικά αποτελεσματικές, τώρα πλέον είχαν εξαντλήσει τις δυνατότητές τους. Το κράτος, ως συλλογικός κεφαλαιοκράτης, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη μεταπολεμική ανάπτυξη. Παρεμβαίνοντας ενεργά στην οικονομία, διαμόρφωσε τις αναγκαίες προϋποθέσεις και υποδομές τόσο συνολικά για την καπιταλιστική παραγωγή όσο και για την εξασφάλιση κρίσιμων κλάδων. Ειδικά όσον αφορά στους τελευταίους, το κράτος ανέλαβε την παραγωγή κλάδων που απαιτούσαν μεγάλα κεφάλαια και ακριβή τεχνολογία, είχαν υψηλό βαθμό κινδύνου ή είχαν στρατηγικό χαρακτήρα και, επομένως, δεν ήταν εύλογο για τη συνολική λειτουργία του συστήματος να αναληφθούν σε ιδιωτική (και ενδεχομένως μονοπωλιακή) βάση. Επιπλέον όμως ο δημόσιος τομέας, ειδικά στη μεταπολεμική συγκυρία, χρησιμοποιήθηκε για να ενσωματώσει και να εκτονώσει την πίεση της εργατικής τάξης. Συνεπώς, ο κρατικός παραγωγικός τομέας λειτουργούσε εν πολλοίς με μειωμένα ποσοστά κερδοφορίας, που στη «χρυσή εποχή» ανάπτυξης δεν αποτελούσαν μεγάλο πρόβλημα.

Πρέπει να επισημανθεί ότι ο μονεταρισμός είχε δύο αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά. Πρώτον, περιοριζόταν στο εθνικό κράτος και στις πολιτικές του. Δεύτερον, έβλεπε έναν οικονομικό ρόλο για το κράτος στην εγγύηση προσαρμογής της νομισματικής κυκλοφορίας στους περιορισμούς της καπιταλιστικής συσσώρευσης (παθητική νομισματική πολιτική). Τα αποτελέσματά του ήταν περιορισμένα. Ο δημόσιος τομέας ιδιωτικοποιήθηκε, οι μισθοί μειώθηκαν, η συνοχή και η μαχητικότητα της εργατικής τάξης χτυπήθηκαν. Όλα αυτά άγγιξαν αλλά δεν αναδιάρθρωσαν καθοριστικά την ουσία του προβλήματος: τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας πρώτα και κύρια μέσα στη διαδικασία παραγωγής (δηλαδή τις εργασιακές σχέσεις). Εν πολλοίς ο μονεταρισμός παρέμεινε μία κίνηση στο έδαφος της κυκλοφορίας και της διανομής.

Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές δεύτερης γενεάς που ακολούθησαν είχαν έναν

ακόμη πιο επιθετικό χαρακτήρα έναντι τόσο της εργασίας όσο και οποιασδήποτε αστικής μεταρρυθμιστικής οπτικής. Κατά τους πομπωδώς αποκαλούμενους Νέους Κλασικούς, το κράτος δεν έχει καμία δυνατότητα παρέμβασης, ούτε καν νομισματικής πολιτικής, καθώς υπό συνθήκες λογικών προσδοκιών και τέλει πληροφόρησης η αγορά δεν θα ξεγελαστεί. Αυτά, βέβαια, πάντα στο πεδίο της θεωρίας, γιατί στην πράξη το κράτος παρενέβη εξαιρετικά ενεργά στο «διακανονισμό» των ιδιωτικοποιήσεων μεταξύ των μεγάλων κεφαλαίων, στην ενίσχυση της κερδοφορίας των ιδιωτικών κεφαλαίων (κυρίως μέσω μείωσης της φορολογίας), στη μείωση της κοινωνικής ασφάλισης και του εργασιακού κόστους. Στόχος όλων αυτών ήταν βαθιές δομικές αλλαγές στην οικονομία και όχι απλά και μόνο μία έστω ριζικά διαφορετική κρατική διαχείριση. Κύριο χαρακτηριστικό των νεοφιλελεύθερων πολιτικών δεύτερης γενεάς ήταν το άνοιγμα της οικονομίας στον ανταγωνισμό, γι' αυτό και αρχικά ονομάστηκαν πολιτικές ανοικτής οικονομίας. Ουσιαστικά κατασκεύασαν τη λεγόμενη «παγκοσμιοποίηση» ή, πιο ορθά, τη *δεύτερη μεγάλη περίοδο αύξουσας διεθνοποίησης του κεφαλαίου* (μετά από αυτή του 19ου αιώνα) που έλαβε χώρα στις μέρες μας. Βασικά τους στοιχεία, εκτός από αυτά των νεοφιλελεύθερων πολιτικών πρώτης γενεάς (περιορισμός του κράτους, ιδιωτικοποιήσεις, αυστηρή νομισματική διαχείριση, περιορισμός του εργατικού κόστους), ήταν:

α) *Το άνοιγμα της οικονομίας και η προώθηση της διεθνοποίησης του κεφαλαίου.* Αυτό προωθήθηκε τόσο με τις διάφορες ολοκληρώσεις μεταξύ ανεπτυγμένων κυρίως οικονομιών όσο και με την επιβολή της Συναίνεσης της Ουάσιγκτον στις αναπτυσσόμενες οικονομίες (φυσικά, και οι δύο αυτές διεργασίες επέδρασαν και στα επόμενα στοιχεία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών δεύτερης γενεάς).

β) *Ο μετασχηματισμός της δομής του χρηματοπιστωτικού συστήματος προς πιο αγοραίες διαδικασίες, δηλαδή η μεγαλύτερη έμφαση στις αγορές κεφαλαίου (χρηματιστήρια κ.λπ.) έναντι των τραπεζών και ταυτόχρονα η ραγδαία ανάπτυξη του πλασματικού κεφαλαίου (δηλαδή «στοιχημάτων» σχετικά με μέλλουσα –και αβέβαια– υπεραξία).*

γ) *Η απόσυρση κάθε κατάλοιπου φιλεργατικών ρυθμίσεων από τις δομές της αγοράς εργασιακής δύναμης και από τις εργασιακές σχέσεις. Ιδιαίτερο ρόλο έπαιξαν εδώ οι πολιτικές ευελιξίας της εργασίας.*

Όμως ακόμη και με αυτούς τους μετασχηματισμούς η κρίση στον πυρήνα των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων δεν επιλύθηκε. Οι αναδιαρθρώσεις στη διαδικασία παραγωγής αφέθησαν στην ιδιωτική πρωτοβουλία, που όμως –χωρίς το σιδερένιο χέρι του κράτους– συλλογικού κεφαλαιοκράτη– δεν επωμίστηκε το κόστος τέτοιων αλλαγών, τουλάχιστον στην αναγκαία έκταση. Οι ψευδαισθήσεις για τις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών της πληροφορικής και της πλέον τε-

θνεώσας «νέας οικονομίας» γρήγορα κατέπεσαν. Αποδείχθηκε κάτι που η Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία μπόρεσε να διακρίνει πολύ καλά, την ώρα που τα ορθόδοξα Οικονομικά ταλαιπωρούνται από το «παράδοξο του Solow»:² οι νέες τεχνολογίες της πληροφορικής επιδρούν κυρίως στη σφαίρα της κυκλοφορίας και πολύ λιγότερο στη σφαίρα της παραγωγής (όπου δημιουργείται ο οικονομικός πλούτος και η υπεραξία). Το μόνο τελικά που έμεινε από τα ιδεολογήματα της «νέας οικονομίας» περί εξάλειψης των κρίσεων και ακόμη και αυτών των κυκλικών διακυμάνσεων ήταν η χρηματιστηριακή φούσκα του NASDAQ κ.λπ. – δηλαδή ένα παιχνίδι πλασματικού κεφαλαίου– που ξεφούσκωσε κακήν κακώς. Γι' αυτό και η διεθνοποίηση, αντί να τροφοδοτήσει τις παραγωγικές επενδύσεις, ενίσχυσε τη διεθνή χρηματιστηριακή κερδοσκοπία, θέτοντάς τη σχεδόν εκτός ελέγχου, όπως ήδη έδειξαν οι κρίσεις της δεκαετίας του 1990 και δείχνει ακόμη πιο εμφαντικά η τρέχουσα κρίση.

Στην ουσία, αυτό που κατόρθωσαν και οι τρεις πολιτικές καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης ήταν να αυξήσουν δραματικά το ποσοστό εκμετάλλευσης της εργασίας. Όπως δείχνουν πολλές μελέτες, αυτή η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας είναι κυρίως πίσω από τη μερική ανάκαμψη της κερδοφορίας και της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Ιδιαίτερο ρόλο στην αύξηση του ποσοστού υπεραξίας έπαιξε, ιδιαίτερα μετά το 1985, η δραστική ενεργοποίηση όχι μόνο των διαδικασιών υπεξαίρεσης σχετικής υπεραξίας αλλά και των διαδικασιών υπεξαίρεσης *απόλυτης υπεραξίας*. Σε πολλές χώρες ο πραγματικός χρόνος εργασίας έχει αυξηθεί δραματικά,³ ιδιαίτερα μέσω των πολιτικών ευελιξίας της εργασίας. Ταυτόχρονα, το πραγματικό ωρομίσθιο των εργαζομένων έχει μειωθεί δραστικά. Το αποτέλεσμα είναι η αύξηση του απλήρωτου χρόνου εργασίας, ιδιαίτερα μέσω της επιμήκυνσης του συνολικού χρόνου εργασίας.

Η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας πράγματι αντεπιδρά στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Όμως δεν μπορεί να επιλύσει από μόνη της το πρόβλημα υπερσυσώρευσης για δύο λόγους. Πρώτον, από ένα σημείο και μετά, για να

2. Το «παράδοξο της παραγωγικότητας (ή «παράδοξο Solow», μετά από μία διαβόητη ρήση του τελευταίου) βασίζεται στην εμπειρική διαπίστωση ότι οι πολυδιαφημισμένες νέες τεχνολογίες της πληροφορικής έχουν συνεισφέρει ελάχιστα στην αύξηση της παραγωγικότητας.

3. Για την περίπτωση της οικονομίας των ΗΠΑ, πρώτη η Schor (1991), χρησιμοποιώντας την έρευνα ωρών των νοικοκυριών από την Τρέχουσα Έρευνα Πληθυσμού (Current Population Survey – CPS), βρήκε ότι οι ετήσιες ώρες εργασίας (πληρωμένες και απλήρωτες) έχουν αυξηθεί τις τελευταίες τρεις δεκαετίες. Η διαπίστωση αυτή επαναβεβαιώθηκε από τους Leete & Schor (1992, 1994) και τους Bluestone & Rose (2000).

αντιρροπεί την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, πρέπει να αυξάνεται με εξωπραγματικά υψηλούς ρυθμούς (βλ. Μαυρουδέας 2008β). Δεύτερον, γιατί υπό ορισμένες προϋποθέσεις οι διαδικασίες υπεξαίρεσης απόλυτης υπεραξίας κάθονται βιώσιμα ακόμη και πιο καθυστερημένα ατομικά κεφάλαια, που μόνο σε αυτές μπορούν να προσβλέπουν. Συνεπώς, τα κεφάλαια αυτά, αντί να απαξιωθούν, κατορθώνουν να επιβιώσουν, και έτσι το πρόβλημα της υπερσυσσώρευσης απλά αναστέλλεται για να ξαναεμφανιστεί αργότερα δριμύτερο.

Αντιθέτως, στο ζήτημα της εκκαθάρισης των υπερσυσσωρευμένων κεφαλαίων καμία αναδιάρθρωτική πολιτική δεν έφερε σοβαρά αποτελέσματα.

Όσον αφορά στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές ιδιωτικοποίησης, αυτές πράγματι άνοιξαν νέα πεδία κερδοφορίας στα ιδιωτικά κεφάλαια. Μάλιστα τα πεδία αυτά, όπως προαναφέρθηκε, λειτουργούσαν προηγουμένως με χαμηλότερα από το μέσο ποσοστά κέρδους. Με την κατάργηση παλαιότερων φιλεργατικών ρυθμίσεων και την επιβολή στυνγών ιδιωτικο-οικονομικών κριτηρίων λειτουργίας, οι νέοι ιδιώτες ιδιοκτήτες τους μπόρεσαν (ακόμη και χωρίς σημαντικές αναδιρθρώσεις της παραγωγικής διαδικασίας) να επιτύχουν αξιόλογα ποσοστά κερδοφορίας. Όμως, από την άλλη, ο περιορισμός του κράτους –και πολύ περισσότερο οι ακραίες νεοφιλελεύθερες υστερίες περί πλήρους απόσυρσής του– είναι πια φανερό ότι αντιστρατεύονται την ανάγκη του κράτους ως συλλογικού κεφαλαιοκράτη-επιτελείου της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Μόνο υπό την καθοδήγησή του μπορούν έγκαιρα και σχετικά σύντομα να συντονιστούν τα ατομικά κεφάλαια και να προχωρήσουν σε στρατηγικές αναδιρθρώσεις.

III. Το τέλος του νεοφιλελευθερισμού και οι νέες σοσιαλφιλελεύθερες πολιτικές καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης

Σήμερα είναι προφανές ότι ο νεοφιλελευθερισμός έχει κλείσει πλέον τον κύκλο του. Η τρέχουσα οικονομική κρίση τού έχει δώσει το τελικό χτύπημα, καθώς οι αδυναμίες του είναι πλέον προφανείς. Μπορεί ο νεοφιλελευθερισμός να κατάφερε να συμπίσει δραματικά το *εργατικό κόστος* και να αυξήσει το βαθμό εκμετάλλευσης, αλλά παρ' όλα αυτά δεν μπόρεσε να ανατάξει αποτελεσματικά τη διαδικασία παραγωγής. Οι ιδιωτικοποιήσεις έδωσαν νέα πεδία κερδοφορίας, αλλά από ένα σημείο και μετά η απόσυρση του κράτους-συλλογικού κεφαλαιοκράτη οδήγησε σε ιδιωτικά μονοπώλια (με σημαντικό κόστος για τη συνολική λειτουργία του συστήματος) καθώς και σε σοβαρά προβλήματα ρύθμισης και συντονισμού. Η *διεθνοποίηση* και το άνοιγμα των οικονομιών λειτούργησαν επί-

σης σαν ένας κλασικός αντισταθμιστικός παράγοντας στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Όμως ούτε αυτό, και παρά τη διάνοιξη νέων περιοχών στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, δεν μπόρεσε να εκτονώσει την υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου. Τελικά αυτό που έμεινε ήταν η *φυγή προς τα εμπρός μέσω του χρηματοπιστωτικού συστήματος και του πλασματικού κεφαλαίου*. Με τον τρόπο αυτόν ετεροχρονίστηκε η κρίση, μόνο όμως για να επανεμφανιστεί δριμύτερη σήμερα.⁴ Έτσι, σήμερα παρουσιάζεται το κυριολεκτικά τραγελαφικό φαινόμενο μέχρι τώρα διαπρύσιοι κήρυκες του νεοφιλελευθερισμού ξαφνικά να τον αποτάσσονται μετά βδελυγμίας και να ανακαλύπτουν τη (μέχρι πρότινος αποδιοπομπαία) κρυφή γοητεία του κρατικού παρεμβατισμού.

Είναι γεγονός ότι, έστω και συγκαλυμμένα και πολλές φορές με αντιφατικούς τρόπους και διατυπώσεις, οι τάσεις αποστασιοποίησης από το νεοφιλελευθερισμό είχαν εκφραστεί ήδη από καιρό. Είναι χαρακτηριστικό ότι ήδη με τη Λευκή Βίβλο της ΕΕ του 1994 είχε αρχίσει η σταδιακή αμφισβήτηση της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας. Σιωπηρά στην αρχή και ρητά στο τέλος προτεινόταν η υιοθέτηση βιομηχανικών πολιτικών, και μάλιστα όχι μόνο οριζοντίων (με κοινούς κανόνες για όλους, που υποτίθεται ότι δεν παραμορφώνουν κατά την ορθόδοξη θεωρία τη λειτουργία της αγοράς), αλλά και καθέτων (που ενισχύουν επιλεκτικά συγκεκριμένους κλάδους και δραστηριότητες). Ιδιαίτερα όσον αφορά στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, οι προβληματισμοί για την ανάγκη επιβολής κάποιων ρυθμίσεων προχώρησαν αρκετά και οδήγησαν στα ημίμετρα της Βασιλείας I και Βασιλείας II, που, ακριβώς επειδή δεν μπορούσαν να αποστασιοποιηθούν ριζικά από το νεοφιλελευθερισμό (και έμεναν κυρίως στο έδαφος της αυτορρύθμισης αποφεύγοντας την κρατική επαναρρύθμιση), απέτυχαν οικτρά να προλάβουν και να αντιμετωπίσουν την τρέχουσα κρίση.

Ακόμη και στον τομέα της μείωσης του εργατικού κόστους, ακριβώς επειδή έχουν προκληθεί πλέον σημαντικές παρενέργειες, έχουν ήδη εκφραστεί αποστασιοποιήσεις από το νεοφιλελευθερισμό. Η μείωση του εργατικού μισθού ενίσχυσε δραστικά την κερδοφορία. Όμως υπάρχουν πλέον ορατά όρια στο πόσο μπορεί να συνεχιστεί η πίεση αυτή. Ένα ακόμη χαμηλότερο επίπεδο θα οδηγήσει σε

4. Σε δύο προηγούμενα άρθρα (Μαυρουδέας 2007, 2008α) έχει αναλυθεί ότι η τρέχουσα κρίση έχει ξεκινήσει από τη λεγόμενη «πραγματική» οικονομία ακριβώς λόγω της κάμψης του ρυθμού αύξησης της εκμετάλλευσης σε συνδυασμό με την υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου. Ακολούθως, έχει δείχθει με ποιον τρόπο αυτή ξέσπασε πρώτα στο σύστημα στεγαστικής πίστης, πώς στη συνέχεια μεταφέρθηκε στο χρηματοπιστωτικό σύστημα και, τέλος, πώς τώρα πλέον έρχεται να επηρεάσει ακόμη πιο έντονα τη λεγόμενη «πραγματική» οικονομία.

αδυναμία επαρκούς αναπαραγωγής της εργασιακής ικανότητας, με άσχημες επιπτώσεις στις δυνατότητες αύξησης της εργατικής παραγωγικότητας. Επίσης, η νεοφιλελεύθερη αδιαφορία για το επίπεδο της ανεργίας έχει οδηγήσει σε σχεδόν οριακές καταστάσεις για δύο λόγους. Πρώτον, εντείνει τον κίνδυνο ανεξέλεγκτων ταξικών εκρήξεων. Δεύτερον, η μετατροπή μεγάλων εργατικών μαζών σε περίπου μόνιμους ανέργους απαξιώνει τις εργασιακές δυνατότητές τους και πλέον παύουν να μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά σαν εφεδρικός στρατός της εργασίας. Για όλους αυτούς τους λόγους ακούει κανείς πλέον ακόμη και από ιθύνοντες κύκλους του συστήματος δηλώσεις για την ανάγκη αντιμετώπισης της ανεργίας, ενίσχυσης των μισθών (βέβαια σε «λελογισμένα» επίπεδα!) και κατάρτισης-επανεκπαίδευσης των ανέργων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ΕΕ οι αρχικές νύξεις περί απασχόλησης της Λευκής Βίβλου μετατράπηκαν σε σωρεία προγραμμάτων και τελικά στα ημίμετρα της Συνθήκης του Άμστερνταμ, που επιδιώκουν να μπαλώσουν πλευρές του νεοφιλελεύθερου Μάαστριχτ.

Ποιος όμως θα είναι ο διάδοχος του νεοφιλελευθερισμού; Κατ' αρχάς είναι φανερό ότι θα πρόκειται για μία τομή μέσα στη συνέχεια, με την έννοια ότι η διάδοχη κατάσταση θα οικοδομήσει πάνω στα κεκτημένα του νεοφιλελευθερισμού, αλλά διαθέτοντας ταυτόχρονα ένα κοινωνικό προσώπειο. Οι διάσπαρτες αναφορές από διάφορα κέντρα στο σοσιαλφιλελευθερισμό (ή στη λεγόμενη «κοινωνική αγορά») δείχνουν ότι ο προσανατολισμός είναι σε ένα μίγμα φιλελευθερισμού με κοινωνικές ευαισθησίες και κρατικές ρυθμίσεις. Ταυτόχρονα όμως είναι εξίσου προφανές ότι δεν πρόκειται να υπάρξει αναβίωση των «φιλολαϊκών» μεταπολεμικών κεϋνσιανών πολιτικών. Η μεταπολεμική επικράτηση του κεϋνσιανισμού πήρε το χαρακτήρα αυτόν γιατί έπρεπε να μπορέσει να ενσωματώσει τη ριζοσπαστικοποίηση των λαϊκών μαζών μέσα από τη σύγκρουση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την ήττα του φασισμού. Άλλωστε η ίδια η βάση έμπνευσης του Keynes ήταν η αποτυχία του καπιταλιστικού συστήματος μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο να ενσωματώσει αυτή τη ριζοσπαστικοποίηση. Η αποτυχία αυτή γέννησε την Οκτωβριανή Επανάσταση, αλλά και όλο το υπόλοιπο επαναστατικό κύμα που συγκλόνησε την Ευρώπη κυρίως στις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Επιπλέον, η δυνατότητα εκείνων των κεϋνσιανών πολιτικών να έχουν μία φιλολαϊκή κατεύθυνση βασιζόταν σε δύο κρίσιμα στοιχεία. Πρώτον, οι καταστροφές του πολέμου και η ανάγκη της ανοικοδόμησης είχαν δημιουργήσει ευρύτατα νέα πεδία καπιταλιστικής δραστηριότητας και κερδοφορίας. Δεύτερον, κυρίως ο πόλεμος είχε συμβάλει δραστικά στην εμπέδωση ενός νέου εργασιακού προτύπου, καθώς η εργατική τάξη είχε αποδεχθεί εντατικότερους και αποδοτικότερους ρυθμούς και τρόπους εργασίας. Η όποια μεταπολεμική ευφορία και χαλάρωση δεν ανέστρεψε σοβαρά τα υψηλά επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας. Σήμερα, παρά το μετασοβιετικό άνοιγμα προς Ανα-

τολάς, και καθώς η απαξίωση κεφαλαίων δεν έχει προχωρήσει επαρκώς, δεν φαίνεται να υπάρχει ένα εξίσου ευρύ πεδίο επιχειρηματικής δραστηριοποίησης. Ακόμη, παρά τη σημαντική ανάκαμψη της καπιταλιστικής κερδοφορίας στις δύο τελευταίες δεκαετίες, τα περιθώρια παραχωρήσεων προς την εργασία είναι εξαιρετικά περιορισμένα. Η σθεναρή αντίσταση που προβάλλεται έστω και σε δειλές παρόμοιες προτάσεις είναι ενδεικτική. Σε αυτό βέβαια συντελεί και το ότι, ενώ το κοινωνικό καζάνι βράζει, το παραδοσιακό συνδικαλιστικό κίνημα είναι πλέον πλήρως ενσωματωμένο στις κατεστημένες δομές, γεγονός που του αφαιρεί τη δυνατότητα ακόμη και μέσα στα κατεστημένα πλαίσια να πιέσει για στοιχειώδη αιτήματα. Και βέβαια, από την άλλη πλευρά, και όταν παρουσιάζεται ως διαπραγματευτής με το κεφάλαιο είναι αφερέγγυο, καθώς είναι καταφανής η έλλειψη αξιοπιστίας απέναντι στους εργαζόμενους.

Εάν όμως δεν επιστρέφει ο μεταπολεμικός «φιλολαϊκός» κενσινιανισμός, επιστρέφουν βασικά στοιχεία του κενσινιανισμού γενικά, και ιδιαίτερα η απαίτηση για έναν νέο ρόλο του κράτους στην οικονομία. Το ποια θα είναι η νέα θεωρητική ορθοδοξία δεν είναι ακόμη ορατό. Όμως μία σειρά νέα ρεύματα ερίζουν γι' αυτό. Ενδιαφέρον έχουν απόψεις όπως αυτές των Νέων Κενσινιανών, που προτείνουν ένα μίγμα συντηρητικών κενσινιανών πολιτικών με νεοφιλελεύθερα στοιχεία. Οι θεωρίες τους περί ασυμμετρικής πληροφόρησης, ανάγκης θεσμών κ.λπ. συναντώνται με αντίστοιχες απόψεις από το χώρο του θεσμισμού (παραδοσιακού και νεοκλασικού). Σε παραπλήσιες διαδρομές κινούνται ακόμη και ρεύματα της πάλαι ποτέ Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας, που εγκαταλείποντας το ριζοσπαστισμό του '68 ανακαλύπτουν τη λεγόμενη «κοινωνία των πολιτών», τα κοινωνικά και επιχειρηματικά «δίκτυα», το «κοινωνικό κεφάλαιο» και τη «διακυβέρνηση».

Σε όλα τα παραπάνω η σημερινή κρίση δίνει έναν πλέον επείγοντα χαρακτήρα. Αρκεί να επισημανθούν ορισμένα πρόσφατα στοιχεία:

1) η ραγδαία επιστροφή των κρατικοποιήσεων (συγκεκριμένων και μη) στο χρηματοπιστωτικό σύστημα·

2) η εναγώνια αναζήτηση ρυθμιστικών πλαισίων (βασισμένων στην κρατική ρύθμιση και όχι στο αποδεδειγμένα πλέον αστείο της αυτορρύθμισης)·

3) η εφαρμογή πλέον, κυρίως στις ΗΠΑ (με όλη τη σημασία που έχει αυτό), δημοσιονομικών προγραμμάτων – η πρόσφατη δήλωση του Β. Bernanke για την ανάγκη ενός δημοσιονομικού προγράμματος αντιμετώπισης της κρίσης, δηλαδή η επιστροφή της δημοσιονομικής πολιτικής από τα Τάρταρα όπου είχε εξοριστεί επί νεοφιλελευθερισμού.

Όμως σε καμία περίπτωση το τέλος του νεοφιλελευθερισμού δεν σηματοδοτεί μία «προοδευτική άνοιξη». Ο πιθανός σοσιαλφιλελεύθερος διάδοχός του, όπως φάνηκε ήδη από την πολιτική Jospin και την υπόθεση του 35ώρου στη Γαλ-

λία,⁵ θα σηματοδοτήσει μία σημαντική αλλαγή όσον αφορά στις πολιτικές καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, αλλά δεν πρόκειται να οδηγήσει σε ριζική βελτίωση της θέσης της εργατικής τάξης. Ουσιαστικά αποτελεί μία νέα εκδοχή βισκόντειου γατοπαρδισμού: «όλα θα πρέπει να αλλάξουν έτσι ώστε να παραμείνουν τα ίδια». Γι' αυτό θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι η νίκη του αντινεοφιλελευθερισμού επιβάλλεται ακόντως στο καπιταλιστικό σύστημα από κάποια νέα «προοδευτική συμμαχία». Παρόλο που η απόσυρση του νεοφιλελευθερισμού δεν έρχεται χωρίς έντονες συγκρούσεις, τόσο μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας όσο και στο εσωτερικό του κεφαλαίου, η διαδοχή αυτή είναι κυρίως οργανική εξέλιξη του συστήματος και των δικών του αναγκών αναδιάρθρωσης. Μάλιστα, όπως ήδη διαφαίνεται στο νέο μετανεοφιλελεύθερο τοπίο, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι θα βελτιωθεί η θέση του κόσμου της εργασίας. Όπως ήδη φαίνεται, όσο πιέζει η τρέχουσα οικονομική κρίση, τόσο είτε θα επιδεινώνεται η θέση της εργασίας (όπως ήδη γίνεται με την ενίσχυση της ελαστικής εργασίας) είτε οι όποιες παραχωρήσεις προς την εργασία θα είναι κυριολεκτικά με το σταγονόμετρο και υπό τη μόνιμη απειλή της αναιρέσής τους. Για όλους αυτούς τους λόγους οι αντινεοφιλελεύθεροι, αντίθετα με τις διακηρύξεις τους, κινδυνεύουν να γίνουν κυριολεκτικά «τυφεκιοφόροι του εχθρού».

IV. Καπιταλιστικές αναδιαρθρώσεις και οικονομικές πολιτικές στην Ελλάδα

Ο ελληνικός καπιταλισμός ακολούθησε τις γενικότερες τάσεις καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων στην αρχή με μία σχετική χρονική υστέρηση και στη συνέχεια με έναν πλήρη πλέον συγχρονισμό.

5. Όσον αφορά στο 35ωρο της κυβέρνησης Jospin, συνήθως αγνοείται ότι αυτό οδήγησε σε ακόμη μεγαλύτερη «ευλυγισία» του εργάσιμου χρόνου και πιθανά –όπως φαίνεται σε κάποιες μελέτες– σε αύξηση εντέλει της απλήρωτης πρόσθετης εργασίας και ακόμη και του πραγματικού χρόνου εργασίας. Αυτό δεν είναι παράξενο, καθώς πολλές (αν όχι οι περισσότερες) από τις συμβάσεις που προέκυψαν από το νόμο για το 35ωρο έδιναν στους εργοδότες εξαιρετικά μεγάλη «ευελιξία» στην εφαρμογή του. Αυτό σήμαινε ότι η εργοδοσία μπορούσε (και πρακτικά το έκανε σε μεγάλο βαθμό) να ορίσει το 35ωρο σε ετήσια βάση και όχι εβδομαδιαία, με αποτέλεσμα να αυξάνεται συχνά η εργάσιμη ημέρα, και μάλιστα χωρίς οι επιπλέον ώρες να πληρώνονται ως υπερωρίες. Επιπλέον, πολλές φορές η εργοδοσία επωφελήθηκε από συμφωνίες που συνέδεαν το 35ωρο με την παραγωγικότητα.

Η αρχική χρονική υστέρηση οφειλόταν στην πτώση της δικτατορίας και στον μεταπολιτευτικό λαϊκό ριζοσπαστισμό. Αυτό σήμαινε ότι λαϊκά και εργατικά αιτήματα και ανάγκες που για χρόνια παρέμεναν καταπιεσμένα ήρθαν αποφασιστικά στο προσκήνιο. Από την άλλη, για να μπορέσει να εξουδετερωθεί και να ενσωματωθεί στο σύστημα αυτός ο λαϊκός ριζοσπαστισμός, ήταν αναγκαίο να δημιουργηθεί ένα σύστημα αναδιανομής εισοδήματος και να χρησιμοποιηθούν «φιλολαϊκές» κενύσιανές πολιτικές, ακριβώς τη στιγμή που αυτές εγκαταλείπονταν στον ανεπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο.

Οι πρώτες μεταπολιτευτικές καθυστερημένες «φιλολαϊκές» κενύσιανές πολιτικές

Τόσο η ΝΔ (στην περίοδο της «σοσιαλμανίας») όσο και, πολύ περισσότερο, το ΠΑΣΟΚ (ιδιαίτερα στην πρώτη τετραετία διακυβέρνησής του 1981-1984) χρησιμοποίησαν συστηματικά τέτοιες «φιλολαϊκές» κενύσιανές πολιτικές κρατικής ρύθμισης και εισοδηματικής αναδιανομής. Οι πολιτικές αυτές –πιο αδύναμα και ασυντόνιστα της ΝΔ και περισσότερο συγκροτημένα και με πιο ξεκάθαρες διατυπώσεις του ΠΑΣΟΚ– προσπαθούσαν ουσιαστικά να συνδυάσουν την ενίσχυση της αναπτυξιακής διαδικασίας (σε μία στιγμή που αυτή καρκίνοβατούσε διεθνώς λόγω της οικονομικής κρίσης) και ταυτόχρονα να κάνουν μία ελεγχόμενη αναδιανομή εισοδήματος προς την πλευρά της εργασίας, η οποία όμως δεν θα έθιγε δραματικά τα καπιταλιστικά κέρδη. Όπως ξεκάθαρα προκύπτει από την οικονομική πολιτική της πρώτης κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ, επιδιωκόταν η μακροχρόνια παραγωγική αναδιάρθρωση της οικονομίας μέσω της ενίσχυσης της αναπτυξιακής διαδικασίας (Tsakalotos 1998). Ειδικότερα, όπως δείχνει ο Αργεΐτης (2002: 77-78), η μακροοικονομική πολιτική της πρώτης κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ στόχευε: (α) στη μείωση του πληθωρισμού και του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών, (β) στη μείωση της ανεργίας και την αύξηση του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης, και (γ) στη δικαιότερη διανομή εισοδήματος (δηλαδή στη βελτίωση του εργατικού εισοδήματος, καθώς αυτό θεωρούνταν ότι θα τόνωνε την εσωτερική ζήτηση).

Οι πολιτικές αυτές βελτίωσαν τη θέση της εργασίας, ταυτόχρονα όμως συνέβαλαν στην εκτόνωση του μεταπολιτευτικού λαϊκού ριζοσπαστισμού και στην ενσωμάτωσή του στο σύστημα, κυρίως μέσω ενός εκτεταμένου συστήματος πελατειακών σχέσεων (που δεν άργησε να εξελιχθεί σε ένα ευρύτατο σύστημα διαφθοράς). Είναι χαρακτηριστική, για παράδειγμα, η ελεγκτική εισοδηματική πολιτική της πρώτης κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερα μετά την εισαγωγή το 1982 του συστήματος της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής (ΑΤΑ). Το αποτέλεσμα ήταν μία σημαντική βελτίωση των πραγματικών αποδοχών των εργαζομένων.

Ταυτόχρονα όμως αυτές οι μεταπολιτευτικές «φιλολαϊκές» κενυσιανές πολιτικές απέτυχαν να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση. Ο βασικός λόγος αποτυχίας τους ήταν ότι εφάρμοζαν τις επιτυχημένες μεταπολεμικές «φιλολαϊκές» κενυσιανές συνταγές σε μία εντελώς διαφορετική κοινωνικοοικονομική συγκυρία. Οι πολιτικές αυτές έδωσαν την τελική διέξοδο από την προηγούμενη δομική κρίση του καπιταλιστικού συστήματος (που πυροδότησε η κρίση του 1873 και που ξανατόνισε η κρίση του 1929) υπό την προϋπόθεση ότι είχαν προηγηθεί οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και συνεπώς είχε επέλθει μία δραστική απαξίωση υπερσυσσωρευμένων κεφαλαίων. Είχε δηλαδή προηγηθεί η διαδικασία περιστολής της καπιταλιστικής συσσώρευσης και συνεπώς μπορούσε να ακολουθήσει η διαδικασία επανεκκίνησής της. Γι' αυτό η ανάπτυξη αποτελούσε τη λέξη-κλειδί τους. Μέσω της καπιταλιστικής ανάπτυξης κατορθώθηκε να αυξηθεί το εργατικό εισόδημα χωρίς να θιγούν τα καπιταλιστικά κέρδη. Αυτό το δεύτερο σκέλος στην Ελλάδα είχε γίνει πολύ λίγο και εξαιρετικά συγκρατημένα, λόγω του μετεμφυλιακού «κράτους εθνικοφρόνων» και της ουσιαστικής θέσης σε παρανομία της Αριστεράς και του εργατικού κινήματος. Όμως η κατάσταση μετά το 1973 ήταν δραστικά διαφορετική. Η νέα κρίση υπερσυσώρευσης αντικατέστησε τη συνταγή της ανάπτυξης με αυτή της σταθεροποίησης. Σε μία εποχή «ισχνών αγελάδων» ο στόχος δεν είναι μία εξωπραγματική μεγέθυνση της οικονομίας αλλά η συγκράτηση των διακυμάνσεών της έτσι ώστε να μη θιγεί δραματικά η καπιταλιστική συσσώρευση και ταυτόχρονα –υπό την απειλή της κρίσης– να περισταλούν οι εργατικές διεκδικήσεις. Αυτός ήταν και ο βασικότερος λόγος (εκτός των επιμέρους εσωτερικών αντιφάσεων) του λεγόμενου «ελλείμματος αξιοπιστίας» της μακροοικονομικής πολιτικής της πρώτης κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ. Το αποτέλεσμα ήταν να μην επιτευχθεί ο επεκτατικός και αναπτυξιακός στόχος που είχε τεθεί.

Γι' αυτό, μόλις ο άμεσος κίνδυνος κοινωνικοπολιτικών εκρήξεων παραμερίστηκε, το πρόβλημα μιας πιο ρεαλιστικής αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης επανήλθε στην κορυφή της επίσημης πολιτικής και οικονομικής ατζέντας. Έτσι, οι πολιτικές καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης αρχίζουν να εφαρμόζονται με συστηματικό τρόπο ουσιαστικά από το 1985 και μετά.

Έχει προηγηθεί όμως μία γενικότερη επιλογή του ελληνικού κεφαλαίου να ενταχθεί στην ΕΟΚ. Η επιλογή αυτή απηχεί τη βούλησή του να ανέλθει στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα και να αναβαθμίσει τον οικονομικό και γεωπολιτικό του ρόλο. Άλλωστε, όπως εξηγήθηκε προηγουμένως, η διεθνοποίηση λειτουργεί ανασταλτικά όσον αφορά στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Φυσικά, η διεθνοποίηση και οι συνακόλουθες (οικονομικές) ιμπεριαλιστικές δραστηριότητες έχουν κερδισμένους και χαμένους. Με την ένταξή του στην ΕΟΚ το ελληνικό κεφάλαιο διακινδύνευε την επιδείνωση της θέσης του έναντι των πιο ανεπτυγμένων εταιρών του, αλλά ταυτόχρονα προσδοκούσε την αναβάθμιση της θέσης του

έναντι κυρίως άλλων γειτονικών οικονομιών. Πράγματι, το άνοιγμα της οικονομίας που επέβαλε η ένταξη στην ΕΟΚ μετέτρεψε το θετικό ελληνικό εμπορικό ισοζύγιο σε σχέση με την ΕΟΚ σε αρνητικό και εξέθεσε τις ελληνικές επιχειρήσεις στον ευρωπαϊκό ανταγωνισμό. Από την άλλη, η υποβάθμιση αυτή αντισταθμίστηκε εν μέρει από τα κονδύλια των διαφόρων κοινοτικών προγραμμάτων και πλαισίων στήριξης. Συνοψίζοντας, μετά το ξέσπασμα της κρίσης η ελληνική αστική τάξη επέλεξε το άνοιγμα της οικονομίας στον διεθνή ανταγωνισμό. Αυτό συμβάδιζε με τις γενικές τάσεις στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, αλλά επίσης με την επιλογή της ένταξης στην ευρωπαϊκή ιμπεριαλιστική συνένωση. Με τον τρόπο αυτόν επιδιωκόταν να επιτευχθούν τα ακόλουθα αποτελέσματα:

α) με το φόβητρο του διεθνούς ανταγωνισμού (και την απειλή του κλεισίματος ή της μετεγκατάστασης επιχειρήσεων) να περιοριστεί ο εργατικός μισθός·

β) να πιεστούν τα ατομικά κεφάλαια να προσαρμόσουν τη λειτουργία τους στις νέες συνθήκες χωρίς να μπορούν να πιέζουν σε ειδικές προστατευτικές ρυθμίσεις·

γ) να ενισχυθούν οι δυνατότητες οικονομικών ιμπεριαλιστικών δραστηριοτήτων του ελληνικού κεφαλαίου στην ευρύτερη περιφέρεια.

Οι επιλογές αυτές είχαν κόστος όχι μόνο για την εργασία αλλά και για το κεφάλαιο. Βέβαια, το κόστος αυτό ήταν δυσανάλογα μεγαλύτερο για την πρώτη.

Οι δεξιές κεϋνσιανές πολιτικές καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης και η στροφή σε νεοσυντηρητικές κατευθύνσεις

Καθώς η αποτυχία της «φιλολαϊκής» αναπτυξιακής και αναδιανεμητικής πολιτικής γινόταν ολοένα και περισσότερο ορατή, και ταυτόχρονα ο λαϊκός ριζοσπαστισμός είχε αρχίσει ήδη να εκτονώνεται, άρχισε η σταδιακή εφαρμογή συντηρητικότερων πολιτικών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ήδη από το 1983 η κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ τροποποίησε το σύστημα της ΑΤΑ, θεσμοθετώντας την πλήρη τιμολογία μόνο για τους χαμηλά αμειβόμενους εργαζόμενους. Έτσι, ήδη από το 1983-1984 η εισοδηματική πολιτική έγινε λιγότερο επεκτατική. Το αποτέλεσμα ήταν οι αυξήσεις των μεσαίων και υψηλών εισοδηματικών κλιμακίων να μην καλύπτουν την αύξηση του πληθωρισμού (Τράπεζα της Ελλάδος 1984).

Όμως αυτό που σηματοδότησε τη ριζική συντηρητική στροφή ήταν η αλλαγή της οικονομικής πολιτικής στη δεύτερη τετραετία του ΠΑΣΟΚ, με το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1985. Το κεντρικό ζήτημα γύρω από το οποίο αρθρώθηκε το πρόγραμμα αυτό ήταν το άνοιγμα της ελληνικής οικονομίας σύμφωνα με τις επιταγές της ένταξης στην ΕΟΚ. Όπως έχει δειχθεί, με το σταθεροποιητικό πρόγραμμα αυτό και τις πολιτικές που ακολουθήθηκαν μετά αναστράφηκαν οι αρχι-

κές αρνητικές επιπτώσεις πάνω στα κέρδη από το άνοιγμα της οικονομίας και οι πιέσεις μετατοπίστηκαν στις εργατικές αμοιβές (Γιαννίτσης 1993). Ουσιαστικά, το πρόγραμμα αυτό και οι συνακόλουθες οικονομικές πολιτικές προσιδιάζουν στις δεξιές κενυσιανές πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης που χρησιμοποιήθηκαν αρχικά στις πιο ανεπτυγμένες χώρες την επαύριο της κρίσης του 1973-1975.

Τα αποτελέσματα αυτής της δεξιάς κενυσιανής πολιτικής αναδιάρθρωσης ήταν αμφίβολα. Κατ' αρχάς ένα από τα σοβαρότερα συνεπακόλουθα της κρίσης ήταν η αποδυνάμωση της ελληνικής βιομηχανίας. Το γεγονός αυτό είχε σοβαρές αρνητικές συνέπειες στη θέση της Ελλάδας στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και το ισοζύγιο πληρωμών (Γιαννίτσης 1993). Είχε επίσης μακροπρόθεσμες αρνητικές συνέπειες στην εσωτερική διάρθρωση του ελληνικού καπιταλισμού. Το άνοιγμα της οικονομίας –και ενώ δεν υπήρχε ακόμη το μετέπειτα βαλκανικό «Ελντοράντο» του ελληνικού κεφαλαίου– οδήγησε σε μία ακόμη μεγαλύτερη επιδείνωση της θέσης του ελληνικού κεφαλαίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι η χειροτέρευση της ανταγωνιστικής θέσης βασικών κλάδων της ελληνικής βιομηχανίας οφειλόταν κατά 85% στη χειροτέρευση της ανταγωνιστικότητας έναντι χωρών της ΕΕ και μόνο κατά 15% στη χειροτέρευση της ανταγωνιστικότητας έναντι τρίτων χωρών (Γιαννίτσης 1993). Το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1985 και οι συναφείς πολιτικές του βελτίωσαν μεν τα κέρδη σε βάρος των μισθών, αλλά δεν ανέστειλαν την επιδείνωση της διεθνούς ανταγωνιστικής θέσης του ελληνικού κεφαλαίου (για την κρίσιμη περίπτωση της βιομηχανίας βλ. Γιαννίτσης 1993).

Την ίδια περίοδο ξεκινά –με αυθόρμητο τρόπο (από τα ατομικά κεφάλαια) και χωρίς να έχει ακόμη μία συστηματική κρατική και νομοθετική προώθηση– μία τάση που στη συνέχεια θα αποδειχθεί σημαντική διεθνώς, όμως ιδιαίτερα στην Ελλάδα: ο πραγματικός εργάσιμος χρόνος αρχίζει να αυξάνεται. Όπως έχει δείχθει (βλ. Μαυρουδέας & Ιωαννίδης 2004), εντοπίζεται μία σημαντική τάση αύξησης του πραγματικού χρόνου εργασίας, που ξεκινά από το 1985 (όπως και στην περίπτωση των ΗΠΑ) και εξακολουθεί μέχρι σήμερα. Αυτό, σε συνδυασμό με τη στασιμότητα ή και τη μείωση των πραγματικών μισθών, θα ισχυροποιήσει ιδιαίτερα στην ελληνική περίπτωση τις διαδικασίες υπεξαίρεσης απόλυτης υπεραξίας. Αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι, όπως έχει επισημάνει ο Carchedi (1999), η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση εξαναγκάζει τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες να ενισχύσουν την εξαγωγή απόλυτης υπεραξίας. Καθώς υστερούν τεχνολογικά έναντι των πιο ανεπτυγμένων «εταίρων» τους –και συνεπώς υστερούν στις δυνατότητες άντλησης σχετικής υπεραξίας– προσφεύγουν σε αυτό που τους είναι ευκολότερο: την επιμήκυνση του εργάσιμου χρόνου με την απειλή του κλεισίματος της επιχείρησης λόγω του ξένου ανταγωνισμού.

Μετά το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1985, σε όλη την ταραγμένη πολι-

τικά και κοινωνικά περίοδο μέχρι το 1990 και παρά την προσωρινή εγκατάλειψή του, συνεχίστηκε η στροφή σε ολοένα και πιο συντηρητικές πολιτικές. Η στροφή αυτή έγινε με ταλαντεύσεις και αντιφάσεις, καθώς συνδεόταν στενά τόσο με τον δικομματικό ανταγωνισμό μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ όσο και με την ανάγκη εκτόνωσης των λαϊκών αντιδράσεων (που παρά την υποχώρηση του μεταπολιτευτικού ριζοσπαστισμού ήταν ακόμη ισχυρές). Έτσι, σταδιακά, η περιοριστική εισοδηματική πολιτική και η μόνιμη λιτότητα (με την αναδιανομή εισοδήματος πλέον προς το κεφάλαιο), οι μετοχοποιήσεις-ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων (δηλαδή η απόσυρση του κράτους από την οικονομία και η διεύρυνση των πεδίων ιδιωτικής κερδοφορίας), η ανελαστική συναλλαγματική πολιτική και ο περιορισμός των όποιων κρατικών ρυθμίσεων επί των αγορών έγιναν ο πυρήνας της οικονομικής πολιτικής. Με τον τρόπο αυτόν οι δεξιές κυβερνητικές πολιτικές αφενός προετοίμασαν το έδαφος και στη συνέχεια έδωσαν τη θέση τους σε πιο ακραιφνείς νεοσυντηρητικές πολιτικές, που άλλωστε είχαν ήδη κυριαρχήσει διεθνώς.

Τα πρώτα σαφή δείγματα της νεοσυντηρητικής στροφής διαφάνηκαν ήδη μετά την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1985, όταν στο 2ετές Πρόγραμμα Οικονομικής Σταθεροποίησης αντιστράφηκε πλήρως η βραχύβια προεκλογική χαλαρή εισοδηματική πολιτική (που χαρακτηρίστηκε από την αποπομπή του αρχιτέκτονα του Σταθεροποιητικού Προγράμματος του 1985 Κ. Σημίτη και τη διαβόητη ρήση «Τσοβόλα, δώσ' τα όλα»). Στο νέο αυτό σταθεροποιητικό πρόγραμμα τέθηκε ως πρωταρχικός στόχος η σταθερότητα (έναντι της ανάπτυξης) και όλα τα εργαλεία πολιτικής (εισοδηματική, δημοσιονομική, νομισματική) πήραν περιοριστική κατεύθυνση. Ειδικότερα μάλιστα στο σκέλος της εισοδηματικής πολιτικής, το σύστημα της ΑΤΑ τροποποιήθηκε ακόμη μία φορά επί τα χείρω⁶ με αποτέλεσμα τη δραματική μείωση των πραγματικών μισθών στη διάρκεια της διετίας 1986-1987 κατά περισσότερο από 11% (Αργεΐτης 2002: 92). Αντίστοιχα σημαντικές ήταν οι μειώσεις του κόστους εργασίας: 13,3% το 1986 και 10,6% το 1987, σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος (1988).

Γενικά, σε όλη αυτή την περίοδο φαίνεται πλέον καθαρά κάτι που είχε ήδη διαφανεί με το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1985: τα προβλήματα που είχε ο ελληνικός καπιταλισμός εν μέσω κρίσης και ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης θα τα

6. Πλέον η μισθολογική αναπροσαρμογή γινόταν κατόπιν αφαίρεσης από τον προβλεπόμενο πληθωρισμό του εισαγόμενου πληθωρισμού και αφορούσε στους εργαζόμενους που οι ακαθάριστες μηνιαίες αποδοχές τους ήταν κατώτερες των 150.000 δρχ. Μάλιστα συνοδεύτηκε με νομοθετική ρύθμιση που προέβλεπε κυρώσεις για τις επιχειρήσεις που παρβίαζαν την εισοδηματική πολιτική.

πλήρως κατεξοχήν ο κόσμος της εργασίας. Έτσι, όλο σχεδόν το κόστος των επιδιωκόμενων προσαρμογών μετακυλίστηκε στην εργασία.⁷

Η ανοιχτή υιοθέτηση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών

Κατά τη διάρκεια της ταραγμένης πολιτικά περιόδου 1989-1990 μπορεί να μην υπήρξαν συνεκτικές οικονομικές πολιτικές, όμως η συνολική κατεύθυνση ήταν αδιαμφισβήτητα νεοσυντηρητική. Ακόμη και οι περιστασιακές –συνήθως για βραχύβιους εκλογικούς λόγους– χαλαρώσεις της εισοδηματικής πολιτικής συνοδεύτηκαν από την ιδεολογική ενίσχυση των νεοσυντηρητικών λογικών. Η λεγόμενη «συναίνεση», που έγινε αποδεκτή σχεδόν από το σύνολο του πολιτικού φάσματος, ουσιαστικά συγκεφαλαίωνε όλη τη νεοσυντηρητική ατζέντα. Έτσι, κομβικές νεοσυντηρητικές μεταρρυθμίσεις προχώρησαν ακόμη και επί των διαφόρων κυβερνήσεων συνεργασίας (π.χ. ιδιωτικά ΜΜΕ).

Η άνοδος της ΝΔ στην κυβέρνηση το 1990 και η συνακόλουθη πλέον σαφής υιοθέτηση των νεοσυντηρητικών πολιτικών ήταν το φυσικό επακόλουθο των προηγούμενων περιόδων. Από το σημείο αυτό και μετά *η χρονική υστέρηση των ελληνικών καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων ουσιαστικά εξαλείφθηκε*. Όλες οι διαδοχικές κυβερνήσεις της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ ακολούθησαν πιστά τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Μάλιστα, καθώς ο ελληνικός καπιταλισμός είχε ήδη υστερήσει σημαντικά στο δρόμο των αναδιαρθρώσεων, δεν προχώρησε πρώτα σε μία καθαρόαιμη μονεταριστική φάση, αλλά προωθήθηκαν κατευθείαν στοιχεία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών δεύτερης γενεάς. Σε αυτό καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι επιταγές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και ιδιαίτερα η Οικονομική και Νομισματική Ενοποίηση (ΟΝΕ) και η αγωγώδης προσπάθεια της ελληνικής αστικής τάξης να ενταχθεί στο ευρώ.

Έτσι, στην τριετία 1991-1993 της κυβέρνησης ΝΔ εφαρμόστηκε μία περιοριστική μακροοικονομική πολιτική (ιδιαίτερα στο δημοσιονομικό και εισοδηματικό σκέλος) και ταυτόχρονα προωθήθηκαν συστηματικά οι αποκρατικοποιήσεις (πολλές από τις οποίες, όπως διεθνώς άλλωστε είθισται, ήταν κυριολεκτικά σκανδαλώδεις). Η ενίσχυση του κεφαλαίου έναντι της εργασίας δεν τηρούσε πλέον ούτε στοιχειώδη προσχήματα, όπως φάνηκε εξόφθαλμα ιδιαίτερα σε δύο περιπτώσεις. Πρώτον, το 1992 η ΝΔ μεταρρύθμισε το φορολογικό σύστημα σε

7. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της υποτίμησης της δραχμής του 1986 που συνδυάστηκε με την τροποποίηση του συστήματος της ΑΤΑ έτσι ώστε να μην καλυφθεί η συνεπαγόμενη απώλεια αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων.

μία αντιστρόφως προοδευτική κατεύθυνση, μειώνοντας τους συντελεστές φορολόγησης των υψηλότερων κλιμακίων. Αυτό το δρόμο τον ακολούθησαν στη συνέχεια και όλες οι μετέπειτα κυβερνήσεις τόσο της ΝΔ όσο και του ΠΑΣΟΚ. Δεύτερον, το 1991 η ΝΔ κατήργησε το σύστημα της ΑΤΑ και επίσης το 1992 απαγόρευσε κάθε μισθολογική αύξηση στον δημόσιο τομέα, με αποτέλεσμα την αισθητή μείωση των εισοδημάτων των εργαζομένων. Εκτός από την ποσοτική της επίπτωση, αυτή η πρωτόγνωρη για τα μέχρι τότε μεταπολιτευτικά δεδομένα ενέργεια της κυβέρνησης Μητσοτάκη είχε και ένα σημαντικό ποιοτικό (για την αστική τάξη) στοιχείο: νομιμοποίησε πλέον τις ανοικτά αντιδραστικές αναδιανεμητικές εισοδηματικές πολιτικές. Επίσης, το δρόμο αυτόν ακολούθησαν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, όλες οι μετέπειτα κυβερνήσεις.

Τέλος, η διακυβέρνηση 1991-1993 της ΝΔ εγκαινίασε δύο άλλα σημαντικά πεδία νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων. Πρώτον, εντάθηκε η απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος (πράγμα που είχε ήδη ξεκινήσει προηγουμένως από το ΠΑΣΟΚ). Δεύτερον, νομοθετήθηκαν μία σειρά αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις (π.χ. τέταρτη βάρδια, μερική απασχόληση), που ενίσχυαν σαφώς τη θέση του κεφαλαίου.

Η συνέχεια είναι λίγο-πολύ γνωστή. Η νεοφιλελεύθερη ατζέντα καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης που εισήχθη φανερά πλέον το 1991 επικράτησε μέχρι σήμερα και με βάση αυτή διαμορφώθηκαν οι πολιτικές όλων των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ. Αυτή η κοινή ατζέντα περιλαμβάνει:

- 1) ευρύτετες ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων·
- 2) ραγδαίες περικοπές της κοινωνικής ασφάλισης (με μείωση παροχών, αύξηση εισφορών, επιμήκυνση ορίων συνταξιοδότησης) και εκχώρηση σημαντικού τμήματός της στην ιδιωτική κερδοφορία·
- 3) φορολογικές μεταρρυθμίσεις προς όφελος των πλουσιότερων στρωμάτων με (α) μείωση των φορολογικών συντελεστών των υψηλότερων εισοδηματικών κλιμακίων, (β) μείωση της φορολογίας των επιχειρήσεων, (γ) ενίσχυση των εμμέσων φόρων (που πλήττουν κατεξοχήν τη λαϊκή κατανάλωση), και (δ) συστηματική μη τιμαριθμοποίηση του ελάχιστου αφορολόγητου ορίου·
- 4) την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και την εισαγωγή ελαστικών μορφών εργασίας με την ταυτόχρονη απαξίωση κάθε μηχανισμού προστασίας των εργατικών δικαιωμάτων.

Η οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων Σημίτη του ΠΑΣΟΚ κατέχει μία ιδιαίτερη θέση σε αυτό τον ενιαίο καμβά νεοφιλελεύθερων πολιτικών καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Με τη θρησκευτική της προσήλωση στις επιταγές της ΟΝΕ επεξέτεινε και εμβάθυνε τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου σε τέτοιο βαθμό που μόνο η κυβέρνηση Μητσοτάκη της ΝΔ είχε μέχρι τότε κατορθώσει. Με βάση το Πρόγραμμα Σύγκλισης θεσμοθετήθηκε η

λιτότητα σε βάρος της εργασίας, καθώς το μισθολογικό κόστος έπρεπε να υστερεί του πληθωρισμού. Μεταρρύθμισε επανειλημμένα και συστηματικά την εργατική νομοθεσία στην κατεύθυνση της απορρύθμισης και της ευελιξίας (εισαγωγή της μερικής απασχόλησης, επέκταση της μερικής απασχόλησης, «διευθετήσεις» του χρόνου εργασίας, ιδιωτικά γραφεία ενοικίασης εργασίας, χτύπημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων κ.λπ.). Διεύρυνε τις ιδιωτικοποιήσεις, παρέχοντας πλέον ανοικτά σημαντικό ρόλο στην ελληνική οικονομία σε ξένα μεσαία και μεγάλα κεφάλαια. Με επανειλημμένα νομοθετήματα –και παρά μία παταγώδη αποτυχία λόγω εργατικών κινητοποιήσεων– τροποποίησε το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης σε βάρος της εργασίας, ανοίγοντας το δρόμο για επόμενες αλλαγές του. Τέλος, εκτός των άλλων, δύο διακριτά στοιχεία πολιτικής της οδήγησαν σε μία δραστική «εφάπαξ» αναδιανομή εισοδήματος από την εργασία και τα μεσαία στρώματα προς το κεφάλαιο. Το πρώτο ήταν η λεγόμενη –όχι άδικα– «ληστεία του χρηματιστηρίου», όταν συστηματικά μέσω της κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής οδηγήθηκαν λαϊκά και μεσαία εισοδήματα στη φούσκα του χρηματιστηρίου, με αποτέλεσμα να υποστούν δραματικές απώλειες. Το δεύτερο ήταν η συνειδητή άρνηση ελέγχου των πληθωριστικών τάσεων που προκάλεσε η εισαγωγή του ευρώ, με συνέπεια τη δραματική υποτίμηση της πραγματικής αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων.⁸ Συνεπακόλουθο του τελευταίου είναι η πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα αύξηση του δανεισμού των λαϊκών και μεσαίων στρωμάτων τα τελευταία χρόνια και τα συνακόλουθα προβλήματα αδυναμίας αποπληρωμής του.

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι από τις αρχές της δεκαετίας του '90 και μετά ένας νέος παράγων έδωσε νέες ευκαιρίες στο ελληνικό κεφάλαιο και, φυσικά, αξιοποιήθηκε από όλες τις κυβερνητικές πολιτικές. Η πτώση του Ανατολι-

8. Ήταν γνωστό σε όλες τις κεντρικές τράπεζες ότι η εισαγωγή του νέου νομίσματος θα δημιουργούσε πληθωριστικές πιέσεις, ιδιαίτερα σε χώρες (όπως η Ελλάδα) όπου η ισοδυναμία του νέου νομίσματος με το παλιό ήταν αρκετά μεγάλη, έτσι ώστε ο μέσος καταναλωτής να χάνει την αίσθηση της πραγματικής αξίας του νέου νομίσματος. Σε αντίθεση με άλλες χώρες, στην Ελλάδα δεν υπήρξε καμία πρόβλεψη, με αποτέλεσμα οι τιμές, ιδιαίτερα των αγαθών μαζικής λαϊκής κατανάλωσης, να εκτιναχθούν στα ύψη, ενώ οι μισθοί περίπου ακολουθούσαν τον επίσημο δείκτη πληθωρισμού (βλ. Ζωγραφάκης & Μητράκος 2005). Αυτό έχει ως συνέπεια ο πραγματικός μισθός να αδυνατεί να καλύψει το κόστος αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, δηλαδή να πέφτει κάτω από την αξία της εργασιακής δύναμης, πράγμα που συνεπάγεται την αναδιανομή εισοδήματος από την εργασία προς το κεφάλαιο. Συνεπακόλουθο της ήταν η προσφυγή των εργαζομένων στο δανεισμό για να διατηρήσουν το επίπεδο διαβίωσής τους, γεγονός που έδωσε νέα πεδία κερδοφορίας στο τραπεζικό κεφάλαιο.

κού μπλοκ έδωσε τη δυνατότητα στο ελληνικό κεφάλαιο να βρει νέα πεδία κερδοφορίας σε μία σειρά ανατολικές χώρες, ιδιαίτερα σε αυτές των Βαλκανίων. Ταυτόχρονα, η μαζική εισροή οικονομικών μεταναστών από τις χώρες αυτές κυρίως βοήθησε στη συμπίεση των μισθών και στην ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων και διευκόλυνε και αυτή την καπιταλιστική κερδοφορία.

V. Ο ελληνικός καπιταλισμός και η τρέχουσα οικονομική κρίση

Σήμερα, μετά από πάνω από μία εικοσαετία πολιτικών καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, ο ελληνικός καπιταλισμός βρίσκεται αντιμέτωπος με τη σημερινή οικονομική κρίση. Και στην ελληνική περίπτωση, όπως και διεθνώς, οι πολιτικές αυτές δεν κατόρθωσαν να ανατάξουν ουσιαστικά τα προβλήματα που δημιούργησε η κρίση του 1973-1975. Μάλιστα, σε αντίθεση με τα διάφορα προπαγανδιστικά ιδεολογήματα τύπου «ισχυρής Ελλάδας», ο ελληνικός καπιταλισμός αντιμετωπίζει τη νέα κρίση από χειρότερες θέσεις. Τα διαρθρωτικά προβλήματά του έχουν ενταθεί, καθώς η βιομηχανία συνολικά δεν έχει ανακάμψει (παρά μόνο σε επιμέρους δυναμικούς τομείς), ο αγροτικός τομέας υποχωρεί δραματικά, και μόνο ο τριτογενής τομέας κατορθώνει να συγκρατηθεί (με επίκεντρο το χρηματοπιστωτικό σύστημα). Ο τελευταίος όμως, όπως έχει ήδη αρχίσει να φαίνεται, είναι εξαιρετικά ευάλωτος στην κρίση. Επιπλέον, με την ένταξη στην ΟΝΕ οι κυβερνητικές πολιτικές έχουν εκούσια απολέσει αρκετά από τα βασικά εργαλεία τους. Η νομισματική πολιτική ουσιαστικά ελέγχεται από την ΕΚΤ, η δημοσιονομική πολιτική είναι υπό την επιτήρηση της ΟΝΕ, η συναλλαγματική πολιτική δεν υπάρχει πλέον και η εισοδηματική πολιτική είναι περίπου εξ ορισμού περιοριστική. Αυτό, σε μία περίοδο κρίσης όπου απαιτούνται επιδέξιοι χειρισμοί, είναι εξαιρετικά επικίνδυνο. Η πορεία μέσα στην κρίση με βάση τις γενικές κατευθύνσεις οικονομικής πολιτικής που υπαγορεύει η ΟΝΕ –και που αντανακλούν τα συμφέροντα και τις ιδιαιτερότητες των ηγεμονικών οικονομιών της ΕΕ– δεν αφήνουν περιθώρια ελιγμών για τις περιφερειακές του κεντρικού ευρωενωσιακού πυρήνα οικονομίες, όπως η ελληνική.

Επιπλέον, τα Βαλκάνια από «Ελντοράντο» του ελληνικού κεφαλαίου κινδυνεύουν να γίνουν «Βατερόλο» του, καθώς είναι οικονομίες υπερχρεωμένες και ασταθείς. Μία πτώση των οικονομιών αυτών (όπως ήδη δείχνει η προσφυγή της Ουγγαρίας και της Ουκρανίας στο ΔΝΤ) θα επηρεάσει καθοριστικά τις ελληνικές επενδύσεις εκεί και εντέλει την κερδοφορία των μητρικών ελληνικών ομίλων. Αλλά και στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας τα φαινόμενα της κρί-

σης είναι ήδη αισθητά σε μία σειρά κρίσιμους τομείς (π.χ. κατασκευαστικός τομέας και συναφείς δραστηριότητες, τουριστική βιομηχανία).

Απέναντι σε όλα αυτά το ελληνικό κεφάλαιο φαίνεται να στέκεται εντελώς αμήχανο. Σε κεντρικό επίπεδο ακολουθεί εντελώς δουλικά τις επιταγές των ηγεμονικών δυνάμεων της ευρωπαϊκής ιμπεριαλιστικής συνένωσης –στις οποίες βεβαίως συνειδητά έχει συναινέσει– που του επιβάλλουν να ακολουθήσει την κυρίαρχη γραμμή και να επωμιστεί ενδεχομένως ένα δυσανάλογο κόστος της κρίσης προς όφελος των πρώτων. Έτσι, για παράδειγμα, κανένα πρόγραμμα δημοσιονομικής πολιτικής –υπό συνθήκες μάλιστα ευρωενωσιακής επιτήρησης– δεν φαίνεται στον ορίζοντα.

Το μόνο στοιχείο πολιτικής στο οποίο το ελληνικό κεφάλαιο και το σύνολο των κομμάτων που στηρίζουν τις επιλογές του καθώς και αυτές του ευρωπαϊκού μονόδρομου είναι ξεκάθαρο είναι ότι η εργασία πρέπει να επωμιστεί για άλλη μία φορά τα βάρη μίας οικονομικής κρίσης που δεν είναι δική της. Οι αποδείξεις είναι ήδη υπαρκτές: περιστολή των μισθών, ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, μείωση της ασφαλιστικής κάλυψης, αύξηση των ετών εργασίας κ.λπ.

Η κατεύθυνση αυτή δεν είναι βέβαιο ότι θα βγάλει το ελληνικό κεφάλαιο αλώβητο από την κρίση. Είναι όμως βέβαιο ότι θα επιδεινώσει δραματικά την ήδη άσχημη θέση των εργαζομένων της χώρας μας. Το στοίχημα για τους τελευταίους και το εργατικό κίνημα είναι εάν θα υπομείνουν ή όχι μία τέτοια δυσοίωνη προοπτική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αργεΐτης, Γ. (2002), *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και Οικονομική Προσαρμογή*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Βαΐτσος, Κ. – Γιαννίτης, Τ. (1987), *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Bluestone, B. – Rose, S. (2000), «The Enigma of Working Time Trends», στο Golden, L. – Figart, D. (επιμ.), *Working Time: International Trends, Theory and Policy Perspectives*, London: Routledge.
- Γιαννίτης, Τ. (1993), «Ολοκλήρωση στη διεθνή αγορά και επιπτώσεις στη βιομηχανική και τεχνολογική οργάνωση της οικονομίας», στο του ιδίου (επιμ.), *Μακροοικονομική διαχείριση και αναπτυξιακή εμπλοκή*, Αθήνα: Gutenberg.
- Carchedi, G. (1999), «The Euro and Europe's Labour», στο Bellofiore, R. (επιμ.), *Global Money, Capital Restructuring and the Changing Patterns of Labour*, London: Edward Elgar.
- Duménil, G. – Lévy, D. (1993), *The Economics of the Profit Rate: Competition, Crises, and Historical Tendencies in Capitalism*, Aldershot: Edward Elgar.

- Ζωγραφάκης, Σ. – Μητράκος, Θ. (2005), «Η αναδιανεμητική επίδραση του πληθωρισμού στην Ελλάδα», *Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος*, 24.
- Leete, L. – Schor, J. (1992), *The Great American Time Squeeze*, Washington, DC: Economic Policy Institute.
- Leete, L. – Schor, J. (1994), «Assessing the Time Squeeze Hypothesis: Estimates of Market and Non-Market Hours in the United States, 1969-1989», *Industrial Relations*, 33(1): 25-43.
- Μανιάτης, Θ. – Τσαλίκη, Π. – Τσουφιδης, Α. (1999), *Ζητήματα πολιτικής οικονομίας: η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Μαυρουδέας, Σ. (2007), «Χρηματοπιστωτική κρίση ή συνολική οικονομική κρίση;», *Ριζοσπάστης*, 7/10/2007.
- Μαυρουδέας, Σ. (2008α), «Και ξαφνικά ανακαλύφθηκε η κρίση», *Ριζοσπάστης*, 2/11/2008.
- Μαυρουδέας, Σ. (2008β), «Ο Henryk Grossmann και η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους: μία πρωτότυπη προσέγγιση της οικονομικής κρίσης και της μακρο-οικονομικής δυναμικής», στον τιμητικό τόμο για τον Ν. Πετραλιά *Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μαυρουδέας, Σ. – Ιωαννίδης, Α. (2004), «Δουλεύουν υπερβολικά οι Έλληνες εργαζόμενοι;», επετηρίδα *Εργασία* 2004.
- Schor, J. (1991), *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*, New York: HarperCollins.
- Shaikh, A. – Tonak, A. (1994), *Measuring the Wealth of Nations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Τράπεζα της Ελλάδος (1984), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1983*.
- Τράπεζα της Ελλάδος (1988), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1988*.
- Tsakalotos, E. (1998), «The Political Economy of Social Democratic Economic Policies: The PASOK Experiment in Greece», *Oxford Review of Economic Policy*, 14(1).